

Ποτέ ξανά Θεσσαλονίκη-Άουσβιτς 71 χρόνια/Never Again Thessaloniki-Auschwitz 71 years

Ομιλία Φραγκίσκης Αμπατζοπούλου, 15 Μαρτίου 2014

Θέλω να σας ευχαριστήσω για την τόσο τιμητική σας πρόσκλησή σας να μιλήσω σ' αυτήν την τελετή, όμως θα ήμουν πιο ειλικρινής αν έλεγα ότι αυτή η τιμή, στην παρούσα συγκυρία, συνοδεύεται από το βαρύ συναίσθημα του πένθους αυτής της επετείου. Το μόνο που αντισταθμίζει αυτό το συναίσθημα είναι ότι εδώ και μερικά χρόνια έχει γίνει μια μεγάλη αλλαγή, και η Θεσσαλονίκη δεν είναι πια μια πόλη που κρύβει στη σιωπή και τη λήθη μια τραγική σελίδα της πρόσφατης ιστορίας της. Η Θεσσαλονίκη, αυτή η πρωτεύουσα των προσφύγων, όπως την ονόμασε ο αείμνηστος συγγραφέας της, ο Γιώργος Ιωάννου, έχει γίνει πλέον ένας τόπος μνήμης, κι αυτό με παρηγορεί σαν πολίτη και σαν άνθρωπο που προσπάθησε να ασκήσει έντιμα το λειτούργημα του πανεπιστημιακού δασκάλου.

Σήμερα σ' αυτήν την αίθουσα τιμούμε τη μνήμη των συμπολιτών μας που οδηγήθηκαν στον Άουσβιτς. Από αυτούς ελάχιστοι επέστρεψαν. Και θέλω να τους φέρω κοντά μας, μέσα από τις φωνές τους, όπως τις ακούμε στις μαρτυρίες τους. Όμως είναι κι εκείνοι, οι περισσότεροι, που δεν επέστρεψαν, και όπως έγραφε ο ποιητής Πάουλ Τσέλαν, κανείς δεν μπορεί να μιλήσει εκ μέρους των νεκρών.

Ίσως πράγματι, είναι λάθος να φανταζόμαστε ότι μπορούμε να αντικαταστήσουμε τις φωνές των ανθρώπων που εξοντώθηκαν στα ναζιστικά στρατόπεδα με τη δική μας φωνή, όσο κι αν κλείνει μέσα της την οργή, τη διαμαρτυρία και, προπάντων το πένθος –πένθος για εκατοντάδες, χιλιάδες, εκατομμύρια αμάχων ανθρώπων, που χάθηκαν όχι στο πεδίο μιας μάχης, όχι στα σπίτια τους σε έναν βομβαρδισμό, αλλά μετά από διαδικασίες δαιδαλώδεις, γραφειοκρατικές, κυρίως παραπλανητικές, που τους απόσπασαν από τις εστίες τους, τους αποξένωσαν από το βίος τους και τα όποια τους υπάρχουντα –οι πιο πολλοί ήσαν πάμφτωχοι άνθρωποι–, τους οδήγησαν στο γκέτο και μετά τους φόρτωσαν στα τραίνα. Πολλούς τους ξεγέλασε η υπόσχεση των ναζί ήταν ότι θα πάνε σε μια νέα πατρίδα, όπου θα εργαστούν ανάλογα με τις γνώσεις και τις ειδικότητές τους. Έτσι έφυγαν, με μια βαλίτσα με ρούχα ζεστά, κατάλληλα για το κλίμα της Πολωνίας, αφού αναγκάστηκαν να βγάλουν συνάλλαγμα σε ζλότυ, και, τέλος, όπως έχει δείξει ο ιστορικός Ραούλ Χίλμπεργκ, να αναλάβουν οι ίδιοι τα έξοδα της μεταφοράς τους με το τραίνο, τα οποία πλήρωσε η ισραηλιτική κοινότητα, για να πάνε ίδιοι αναλώμασι, στον θάνατό τους.

Μίλησα για παραπλανητικές διαδικασίες από την πλευρά των ναζί, και ίσως πρέπει να σταθώ λίγο σ' αυτό το σημείο στη διαδικασία της εκτόπισης, γιατί είναι πολύ σημαντικό.

Την πλήρη εικόνα μας δίνει ο Γιομτώβ Γιασελ, τότε σύμβουλος της Ισραηλιτικής κοινότητας. Γράφει ο Γιασελ στα απομνημονεύματά του, ένα μεγάλης αξίας ιστορικό ντοκουμέντο, ότι οι ναζί ολόκληρο τον πρώτο χρόνο της κατοχής δεν ενόχλησαν ιδιαίτερα τους Εβραίους. Μάλιστα ορισμένοι, γύρω στους 5.000 Εβραίοι,

που είχαν καταφύγει στην Αθήνα το 1941, από φόβο για τα αντισημιτικά μέτρα των ναζί σε άλλες χώρες, επέστρεψαν στη Θεσσαλονίκη όταν είδαν ότι δεν υπήρχε εμφανής κίνδυνος γι' αυτούς. Το πρώτο ουσιαστικά βίαιο αντισημιτικό μέτρο σε ευρύτερη κλίμακα ήταν εκείνο της συγκέντρωσης των ανδρών στην Πλατεία Ελευθερίας, τον Ιούλιο του 1942, και η επιβολή υποχρεωτικής καταναγκαστικής εργασίας. Τότε η Ισραηλιτική κοινότητα προσπάθησε να αναστείλει το μέτρο αυτό έναντι της καταβολής ενός εξαιρετικά υψηλού ποσού λίτρων, πράγμα που επετεύχθη. Εκτός από αυτά, μέχρι το καλοκαίρι του 1942, η θέση των Εβραίων λίγο διέφερε, κατά τον Γιακοέλ, από αυτήν των Ελλήνων. Τα καθαυτό διωκτικά μέτρα, η απαγόρευση κυκλοφορίας μετά τις 5, η απαγόρευση της χρήσης οχημάτων, η επιβολή διακριτικού σημείου –του άστρου–, η διαταγή για τον εγκλεισμό σε γκέτο, με σκοπό τον εκτοπισμό στην Πολωνία, όλα αυτά εφαρμόστηκαν στις 8 Φεβρουαρίου του 1943. Και ένα μήνα μετά έγινε η πρώτη αποστολή. Πρέπει να υπογραμμίσω ότι όλα αυτά συνέβησαν στο ελάχιστο διάστημα ενός μηνός, με διαταγές αλληπάλλληλες, αιφνιδιαστικές. Ο ίδιος ο Γιακοέλ, ζώντας τα γεγονότα από μέσα και αντιλαμβανόμενος τους κινδύνους που εγκυμονούσε αυτό το ταξίδι στο άγνωστο, κατάφερε να διαφύγει στην Αθήνα και να κρυφτεί. Εκεί συνελήφθη το 1944 και οδηγήθηκε στο Άουσβιτς και στους θαλάμους αερίων, είχε όμως προφτάσει να γράψει τα απομνημονεύματα που προανέφερα, κυρίως για την περίοδο 1941-1943, από τα οποία μαθαίνουμε με λεπτομέρειες, σχεδόν μέρα με τη μέρα, για το διάστημα που προηγήθηκε πριν από την πρώτη αποστολή. Το χειρόγραφο του Γιακοέλ το διέσωσε ο φίλος του Ασσέρ Μωυσής (Γιομτώβ Γιακοέλ, *Απομνημονεύματα 1941-1943*, επιμέλεια Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Θεσσαλονίκη 1993, εκδ. Παρατηρητής).

Οι ναζί είχαν σχεδιάσει καλά τα πάντα, έτσι ώστε να αποκοιμίσουν τις υποψίες, να υποχρεώσουν την κοινότητα να εκχωρήσει έναντι λίτρων τεράστια ποσά, να σφετεριστούν και να οικειοποιηθούν υλικά αγαθά και ανθρώπινες ζωές, όπως έκαναν άλλωστε και στην υπόλοιπη Ελλάδα, με παραπλάνηση, καλλιέργεια του φόβου και με τα μέτρα των αντιποίνων. Και, φυσικά, είχαν σε όλα αυτά τους εντόπιους συνεργάτες τους –και ας μου επιτραπεί εδώ να θυμίσω την εξαιρετική μελέτη του Στράτου Δορδανά *Η γερμανική στολή στη ναφθαλίνη* (εκδ. Εστία).

Έτσι έφυγαν σχεδόν 50.000 άνθρωποι για το ταξίδι αυτό, βίαια αλλά και παραπειστικά. Αυτή η μέθοδος της παραπλάνησης αποσκοπούσε στην αποσόβηση της πιθανότητας κάθε αντίδρασης από την πλευρά του πληθυσμού. Η εκτόπιση, παρά τα όποια προσχήματα περί νέου οικισμού στην Πολωνία, έγινε με αφάνταστη βιαιότητα, και με ποινές θανάτου για όσους θα αψηφούσαν τις διαταγές. Έφυγαν ολόκληρες οικογένειες με ηλικιωμένους και βρέφη, κι έφυγαν ακόμη και Εβραίοι αξιωματικοί ή στρατιώτες του ελληνικού στρατού, που είχαν πολεμήσει στον πόλεμο της Αλβανίας, και ανάμεσά τους και ανάπηροι πολέμου. Βέβαια, στην ιστορία η πρακτική της μετακίνησης πληθυσμών δεν ήταν άγνωστη. Μπορούσε να γίνει πιστευτή, διότι υπήρχαν στο παρελθόν ανάλογα ιστορικά παραδείγματα. Όσο για τις φήμες που κυκλοφορούσαν ήδη από τις αρχές του 1942 από το BBC, για την ύπαρξη στρατοπέδων θανάτου, αυτές ακούγονταν εξωφρενικές –απλούστατα δεν είχε υπάρξει άλλο τέτοιο προηγούμενο στην ιστορία– και οι περισσότεροι τις θεωρούσαν αγγλική αντιναζιστική προπαγάνδα, ή αλλιώς 'ράδιο αρβύλα', όπως έλεγαν τότε.

Όσοι έδωσαν βάση στις φήμες και, κυρίως, όσοι είχαν την οικονομική δυνατότητα, φρόντισαν να φύγουν και να κρυφτούν. Οι ελάχιστοι νέοι που ήσαν οργανωμένοι στο νεοσύστατο τότε ΕΑΜ, επίσης μπόρεσαν να φύγουν με τους αντάρτες. Όμως πολλοί, ειδικά οι κοπέλες, αντιμετώπιζαν το μεγάλο ηθικό δίλημμα πως να εγκαταλείψουν τις οικογένειές τους κάτω από συνθήκες κάθε άλλο παρά ομαλές. Και γύρισαν στα σπίτια τους για να ακολουθήσουν τους γονείς τους.

Ίσως να έγινε κατανοητό, αγαπητοί φίλοι, ότι, μια μέρα σαν τη σημερινή, της επετείου της αναχώρησης του πρώτου τραίνου, προσπαθώ να συνοψίσω σε λίγες φράσεις την απάντηση στο ερώτημα που πολλές φορές διατυπώθηκε: μα γιατί δεν αντέδρασαν, γιατί δεν αντιστάθηκαν, γιατί αφέθηκαν να οδηγηθούν 'σαν πρόβατα επί σφαγή';

Πέρα από όσα είπα για τον καταχθόνιο τρόπο οργάνωσης του εκτοπισμού, πρέπει να προσθέσω και το ερώτημα-κλειδί: μήπως, επιπλέον, οι Εβραίοι στην πόλη μας, εκείνη τη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή, αισθάνονταν ανεπιθύμητοι; Μήπως οι αιώνες θρησκευτικού αντισημιτισμού, εθνικών διεκδικήσεων και αντεκδικήσεων, είχαν συντείνει, ώστε η παρουσία των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη, τουλάχιστον για ένα μέρος του χριστιανικού πληθυσμού, να εκλαμβάνεται ως ένα κομμάτι ξένο στον εθνικό κορμό;

Επιπλέον, κάτι που δεν πρέπει να ξεχνάμε είναι το εξής: Τα θύματα αυτής της γενοκτονίας δεν ήσαν μόνο θύματα ενός πολέμου, αλλά ήσαν θύματα του αντισημιτισμού αιώνων, τροφοδοτημένου από τις προκαταλήψεις και τα αρνητικά στερεότυπα για τους Εβραίους, που διαδόθηκαν από την προφορική και γραπτή παράδοση, και από κάθε είδους κείμενα και έντυπα. Η γενοκτονία ξεκίνησε από τα βιβλία. Κι αυτό, εμείς οι πανεπιστημιακοί δάσκαλοι, ιδίως όσοι ασχολούμαστε με τα έργα της γραφής, πρέπει να το τονίζουμε.

Βέβαια η ιδιαιτερότητα της γενοκτονίας των Εβραίων στις λεπτομέρειές της άργησε να γίνει πλήρως κατανοητή. Αμέσως μετά τον πόλεμο, στην πρώτη συνέλευση του ΟΗΕ στις 11 Δεκεμβρίου του 1946, όταν εισήχθη ο όρος 'γενοκτονία' από τον Ράφαελ Λέμκιν, θεωρήθηκε ως ένα από τα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας. Στη Νυρεμβέργη δεν δικάστηκαν οι ναζί ειδικά για τη γενοκτονία των Εβραίων. Θα δώσω ένα παράδειγμα γι' αυτήν την ελλιπή κατανόηση: ο νομικός Δημ. Μαγκριώτης που συνέγραψε το 1949 σχετική μελέτη για τα εγκλήματα της Κατοχής, χρησιμοποίησε τον όρο 'γενοκτονία' και 'ομηρία' αδιακρίτως για το σύνολο του ελληνικού λαού.

Όμως η διαφορά ανάμεσα στα εγκλήματα πολέμου και στη γενοκτονία κατά των Εβραίων από τους ναζί είναι κεφαλαιώδης, διότι η γενοκτονία στην συγκεκριμένη περίπτωση δεν περιοριζόταν σε εκτελέσεις άμαχου πληθυσμού, θανάτους από λιμοκτονία κλπ, αλλά αποτελούσε ένα πρόγραμμα ολοκληρωτικής εξαφάνισης μιας εθνικής ή θρησκευτικής ομάδας. Για να εξολοθρευτεί μια ανθρώπινη ομάδα, πρέπει ο δράστης να καταστρέψει την ικανότητά της να αναπαραχθεί βιολογικά και πολιτισμικά. Δεν αρκεί να σκοτώσει τους ηλικιωμένους, τις εγκύους, τα παιδιά και τα νεογέννητα, ή να στερήσει τις γυναίκες. Πρέπει ο δράστης να εμποδίσει την αναμετάδοση, να σβήσει τα ίχνη της. Πρέπει να κουρελιάσει τον ανθρώπινο ιστό των σχέσεων που συνδέουν τα μέλη μιας οικογένειας, μιας κοινότητας, και πρώτα απ' όλα να καταστρέψει τον πρώτο ανθρώπινο δεσμό, αυτόν που δημιουργείται ανάμεσα στη μητέρα και στο παιδί. Και, τα πρώτα θύματα ήσαν τα παιδιά. Δεν ξέρω

αν το γνωρίζετε, αλλά τα παιδιά που υπήρξαν θύματα της γενοκτονίας των ναζί εναντίον των Εβραίων ανέρχονται σε 1.800.000. Από τη Θεσσαλονίκη, όπως έδειξε η αγαπητή φίλη και ερευνήτρια Λέλα Σαλέμ, οδηγήθηκαν στον θάνατο 15.000 παιδιά.

Όλα αυτά, άργησαν να διευκρινιστούν, για τον εξής κύριο λόγο, που έχει σχέση με τη διαχείριση της μνήμης. Όπως γνωρίζουμε, την εκτόπιση σε γερμανικά στρατόπεδα, μοιράστηκαν Εβραίοι φυλετικοί κρατούμενοι και μη Εβραίοι αντιστασιακοί. Όμως οι αντιστασιακοί κομμουνιστές τη διεκδίκησαν ως εμπειρία που συνδέεται με τους αντιστασιακούς αντιφασιστικούς αγώνες τους. Το Νταχάου έγινε γνωστό από την εκτόπιση του Νίκου Ζαχαριάδη, όπως αντίστοιχα στη Γαλλία το Άουσβιτς έγινε γνωστό επειδή εκεί κρατήθηκαν οι Γαλλίδες επώνυμες μη Εβραίες κομμουνίστριες, η Danielle Casanova και η Marie-Claude Vaillant Couturier. Στα στρατόπεδα οι κόσμοι των Εβραίων και των μη Εβραίων διαχωρίστηκαν για άλλη μια φορά. Συνέπεια ήταν ότι κατά τις πρώτες καταμετρήσεις των θυμάτων, η διάκριση ανάμεσα σε πολιτικούς και φυλετικούς κρατούμενους, δεν λήφθηκε υπόψιν, και, εννοείται, δεν καταμετρήθηκαν τα παιδιά.

Όμως στην αρχή της ομιλίας μου αναφέρθηκα στο πένθος –το πένθος που μπορούμε να ακούσουμε μέσα από τις φωνές των επιζώντων. Και οι διαστάσεις του πένθους αυτού σε νούμερα ξεπερνούν την όποια εμπειρία μας και εγγίζουν το μη περιγράψιμο. Και δεν εννοώ τα νούμερα των απωλειών μιας πόλης, αλλά αυτά των ατομικών περιπτώσεων. Ας δούμε ορισμένες περιπτώσεις από τις προφορικές μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης που κατάγραψαν η Έρρικα Κούνιο-Αμαρίλιο και ο Αλμπέρτος Ναρ (*Το ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Εβραίων της Θεσσαλονίκης*, επιμ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Θεσσαλονίκη 1998, εκδ. Παρατηρητής).

‘Έχασα’, λέει η Όρο Αλφανταρή, ‘25 μέλη της οικογένειάς μου’.

‘Ήμουν 29 χρονών’, λέει ο Σαμπετάι Αλλαλούφ. ‘Είχα τέσσερα παιδιά. Το μεγαλύτερο ήταν εννέα χρονών και το μικρότερο ενάμισι Ζούσε επίσης και η μάνα μου. Ήμασταν οκτώ αδέρφια. Γύρισα μόνο εγώ κι ο αδελφός μου. Έχασα κι άλλους συγγενείς, θείους, ξεδέλφια, ανήψια’.

‘Από την οικογένειά μου σκοτώθηκαν όλοι’, λέει η Αιμιλία Σαούλ. ‘Η μάνα μου, τα τρία αδέρφια μου, ο σύζυγός μου, πέντε πρώτου βαθμού συγγενείς. Μόνο εγώ γύρισα’.

‘Έχασα το παιδί μου μαζί με τη γυναίκα μου’, λέει ο Μωύς Εσκεναζύ. ‘Έχασα επίσης τη μητέρα μου και δυο αδελφές. Έχασα καμιά τριανταριά συγγενείς’.

Το πένθος, από την ανθρωπολογική σκοπιά, αντιμετωπίζεται με τα ταφικά έθιμα, που ποικίλουν σε κάθε πολιτισμό και θρησκεία, από την αρχαιότητα. Χτίσιμο μιας νέας κατοικίας για τον νεκρό, με συνοδεία τα προσφιλή του αντικείμενα, τα κτερίσματα· ταφή στο χώμα σε ένα απλό σεντόνι ή σε σάβανο, ταφή σε φέρετρο με κουστούμι. Από την ψυχολογική σκοπιά, τα ταφικά έθιμα έχουν έναν ψυχοπροφυλακτικό χαρακτήρα που διευκολύνει την εργασία του πένθους, προστατεύει, συμφιλιώνει τον κόσμο των ζωντανών με εκείνον των νεκρών. Γι’ αυτό στις κοινωνίες τηρούνται σχολαστικά.

Στα στρατόπεδα οποιοδήποτε ταφικό έθιμο ήταν αδύνατο. Αντιθέτως, μπορούσες να δεις έναν καπνό να ανεβαίνει, να μυρίσεις τη μυρωδιά της καμένης σάρκας.

‘Οι Γερμανοί μας έδειχναν τον καπνό από τα κρεματόρια και έλεγαν να, εκεί είναι η μητέρα σου’, λέει η Ραχήλ Μπουρλά. Όταν η Παλόμπα Αλαλούφ πληροφορήθηκε για την τύχη των γονιών της, δεν το πίστεψε. ‘Μπορείς να το πιστέψεις αυτό; Μπορείς να διανοηθείς ότι υπάρχει τέτοιο πράγμα στον κόσμο;’

‘Υστερα από δεκαπέντε χρόνια έπαθα αφασία’, λέει ο Μωύς Αμίρ, κλινοποιός, που έχασε όλη την οικογένειά του. ‘Οι γιατροί, ο Διακογιάννης, είπαν ότι έπαθα κάτι..., πως το είπαν... Μία ειδική κατάσταση, από το στρατόπεδο. Τρεις μήνες κράτησε’.

Σαν ‘μια ειδική κατάσταση, από το στρατόπεδο’ περιγράφουν τα σοβαρά ψυχολογικά τους προβλήματα στις μαρτυρίες τους οι επιζώντες, συνήθως απλοί άνθρωποι, χωρίς παιδεία, –αλίμονο, θέλω με την ευκαιρία να πω ότι οι διανοούμενοι, εσείς, εγώ, και οι μη μαθημένοι σε βαρεία χειρωνακτική εργασία, δεν είχαμε καμιά πιθανότητα παράτασης ζωής.

Όμως αυτή η απόλυτη εγκατάλειψη του ανθρώπου στις δυνάμεις του θανάτου είχε άπειρες πτυχές.

‘Ο εθνικοσοσιαλισμός’, γράφει ο Αυστροεβραίος φιλόσοφος Ζαν Αμερύ, στο κλασικό βιβλίο του για το Άουσβιτς *Από την ενοχή στην εξιλέωση* (εκδ. Άγρα),

‘διέθετε ολόκληρο οπλοστάσιο από συγκεχυμένες και διεστραμμένες αντιλήψεις, υπήρξε το μοναδικό μέχρι σήμερα πολιτικό σύστημα του 20^{ου} αιώνα που ανέδειξε σε αρχή την κυριαρχία του αντι-ανθρώπου [...] Εξολόθρευε και υποδούλωνε ολόκληρους λαούς [...] Οι ναζί βασάνιζαν όχι μόνο για να αποσπάσουν πληροφορίες αλλά για την υπαρξιακή εκμηδένιση του άλλου’ (σ. 73).

Λέει η Στέλλα Ναχούμ:

‘Σ’ αυτό το κομάντο είχε σκυλιά, τα είχανε πάντα από πίσω μας... ήταν μια κοπελίτσα μικρή, αυτές ήταν τέσσερις αελφές, Κερκυραίες, δεν μπορούσε να βαδίσει, το χιόνι ήταν ψηλό, ή θα σου έμενε η αρβύλα, ή θα έχανε τη γραμμή σου. Στέλνουν τα σκυλιά από πίσω της και την κατασπαράξανε. Αυτό δεν θα το ξεχάσω ποτέ. Την κάνανε κομμάτια, κάτι σκυλιά μέχρι εκεί απάνω, σαν θηρία μεγάλα. Πού να βγάλεις μιλιά και πού να μιλήσεις. Την αφήσανε εκεί πέρα. Τώρα τί κάνανε, τί δεν κάνανε... Δεν την ξαναείδαμε την κοπελίτσα’.

Και μια άλλη κρατούμενη περιγράφει την τιμωρία ενός κοριτσιού που άργησε να παρουσιαστεί στο κομάντο εργασίας. ‘Της έδωσαν μπροστά μας 25 βουρδουλιές και μετά την έριξαν το σκυλί. Αυτή φώναζε, τσίριζε σαν τρελή. Αυτό δεν θα το ξεχάσω ποτέ μου. Το σκυλί τη δάγκωνε από εδώ και από εκεί. Πέθανε το κοριτσάκι το ίδιο βράδυ’.

‘Τα βασανιστήρια δεν ήταν επιπόνηση του γερμανικού εθνικοσοσιαλισμού’, παρατηρεί ο Αμερύ. ‘Ήταν όμως η αποθέωσή του’... Ο καθαρόαιμος εκπρόσωπος του Χίτλερ ‘έπρεπε να βασανίσει, να θανατώσει, προκειμένου να νιώσει σπουδαίος μέσα από τα μαρτύρια των άλλων’.

Και τα μαρτύρια δεν ήταν μόνο σωματικά, αλλά και ψυχικά.

Γράφει η αλησμόνητη φίλη Έρικα Κούνιο Αμαρίλιο, στο χρονικό της, *Αναμνήσεις μιας Σαλονικιώτισσας Εβραίας* (εκδ. Παρατηρητής):

“Όταν κατεβήκαμε από το τρένο, μια βαλίτσα άνοιξε και τα πράγματα σκόρπισαν. Θυμάμαι πώς ξεχύθηκαν φωτογραφίες οικογενειακές, που σκόρπισαν εδώ κι εκεί. Οι Γερμανοί, ουρλιάζοντας πάντα, τις ποδοπάτησαν με τις μπότες τους. Εκείνη την ώρα μου φάνηκε σαν να σκότωναν τους ανθρώπους των φωτογραφιών’.

Θέλω στο σημείο αυτό να σταθώ σε ένα ιδιαίτερο ζήτημα: Είναι προφανές ότι αν και στο Άουσβιτς η κόλαση ήταν για όλους η ίδια, ειδικά οι γυναίκες δε ήσαν μόνο θύματα του ρατσισμού αλλά και του σεξισμού. Και ο ναζιστικός φυλετισμός απαγόρευε και τιμωρούσε τη μητρότητα.

Αφηγείται η Ραχήλ Μπουρλά:

‘Μια μέρα είδα μια νοσοκόμα που κρατούσε ένα πραγματάκι, τόσο δα μικρό, και άνοιξε μια πόρτα, και ήμουν εγώ από πίσω, την έκλεισε αμέσως αλλά εγώ πρόλαβα και είδα ... μια μητέρα με ένα παιδάκι, άλλες πολύ αδύναμες, κοκκαλιασμένες, άλλες σαν ζωντανές... Ήταν πάνω σε μάρμαρα, πεθαμένες. Δεν ξέραμε που πήγαιναν οι έγκυες [...][‘Όταν το είδα αυτό κατάλαβα πού τις πήγαιναν’.

Η μεγαλύτερη διαστροφή των αξιών του πολιτισμού στο Άουσβιτς, και σε ολόκληρη τη ναζιστική Γερμανία είναι αναμφίβολα αυτή που αναφέρεται στο ιατρικό σύστημα, που προέβλεψε την ευθανασία, τα προγράμματα ευγονικής, την μετατροπή των ανθρώπων σε πειραματόζωα. Μετά τον πόλεμο ένας Γερμανός σχολίαζε ότι στη ναζιστική Γερμανία, άμα έβλεπες έναν υπάλληλο του κρατικού συστήματος υγείας είχες κάθε λόγο να τραπείς σε φυγή.

Στο Άουσβιτς 200 περίπου Ελληνίδες εβραίες υπέστησαν πειράματα στείρωσης. Σχεδόν όλες πέθαναν. Από τις ελάχιστες που επέζησαν έχουμε μαρτυρίες που δείχνουν πλήρως την ουσία της ναζιστικής ιατρικής:

Μιλά η Ελεονόρα Κοέν: ‘Είδα ότι μου έβγαλαν ένα όργανο από το κορμί μου και το πέταξαν σε μια λεκάνη που βρισκόταν δίπλα τους. Αργότερα έμαθα ότι το όργανο αυτό ήταν η ωοθήκη μου’. Στη συνέχεια την οδήγησαν πίσω στο μπλοκ 10. Έμεινε στο κρεβάτι σχεδόν ένα χρόνο. Μετά την εκκένωση του Άουσβιτς μεταφέρθηκε στο Ράβενσμπρουκ. Παντρεύτηκε το 46, αλλά δεν έκανε παιδιά. ‘Υποφέρω πολύ από κατάπτωση και τελεία έλλειψη έμμηνου ροής και είμαι υπό συνεχή θεραπεία του εντοπίου ειδικού για τις παθήσεις αυτές ιατρού μου’, λέει η Ελεονόρα Κοέν.

Η Ελβίρα Κολάντο μπήκε στο στρατόπεδο με το μωρό της που ήταν ενός έτους. Έλληνες κρατούμενοι της είπαν να το δώσει στην ηλικιωμένη μάνα της. Δεν το ξαναείδε, ούτε τη μάνα της. Την οδήγησαν στο θάλαμο των πειραμάτων. Δεν καταλάβαινε τί ακριβώς της έκαναν: ‘Δεν μας κοιμίζουν. Είμαστε ξύπνιες. Πονούσαμε πολύ. Μας έβαζαν μια πρέσα και μας πατούσαν την κοιλιά και ανάβανε κάτι φώτα’. Τις παρακολουθούσαν κάθε εβδομάδα. Όταν μπορούσαν να περπατήσουν, τις έβγαζαν έξω να μαζέψουν κάτι χόρτα με τα οποία έκαναν φάρμακα. Μετά την απελευθέρωση δεν μπόρεσε να κάνει παιδιά.

Θυμάται η Ζερμαίν Μάνο: ‘Διαλέξανε κάμποσα κορίτσια, Εβραίες που είχαν μεγάλες μύτες. Πήγα να δω και είδα κάτι μάσκες, αυτές οι μάσκες ήταν εκμαγεία. Σε τριάντα ημέρες τις έβαλαν στο τρένο και δεν τις ξαναείδαμε πια. Λέγανε ότι τις έκαναν μούμιες, τις βαλσαμώσανε’.

Όμως και μετά την απελευθέρωση των στρατοπέδων, η κατάσταση των γυναικών –οι επιζώντες ήσαν όλες νέες κοπέλλες– ήταν πιο δύσκολη. Τώρα ήσαν θύματα όχι πλέον του ρατσισμού αλλά του σεξισμού.

Αφηγείται η Παλόμπα Αλλαλούφ-Φλωρεντίν:

‘Έρχονται οι Ρώσοι. Είμασταν 25-30 κορίτσια. Βάλαμε ένα άσπρο πανί σ’ ένα ξύλο και βγαίνοντας είδαμε κόκκινες σημαίες. Πέσαμε τότε στα πόδια των πρώτων Ρώσων που συναντήσαμε. Αλλά καλύτερα να μην έσωναν να μας σώσουνε... Δεν μπορώ να πω άλλα... περάσαμε πολλά κακά με τους Ρώσους. Τους έδωσαν άδεια να κάνουν ό, τι θέλουν τρεις μέρες. Δεν λεγόταν τί μας έκαναν. Ντρέπομαι να τα πω... [...] Εγώ το είχα πάρει πολύ κατάκαρδα αυτό που έπαθα. Είχα κλειστεί στον εαυτό μου. Δεν ήθελα να βλέπω ανθρώπους’.

Λέει η Παλόμπα Τζιβρέ ότι μέχρι να φτάσουν στην Ελλάδα περιπλανήθηκαν σε διάφορες πόλεις και σιδηροδρομικούς σταθμούς.

‘Άλλες κοπέλες, οι πιο πεπειραμένες, πήγανε στη Γαλλία. Εγώ πήγα Βουδαπέστη, μετά στη Γιουγκοσλαβία κάναμε ένα σταθμό, και πάντα ξημεροβραδιαζόμασταν μέσα στα τρένα, στους δρόμους να ρωτάμε για τα τρένα που πάνε στην Ελλάδα, γιατί δεν ξέραμε πού βρισκόμασταν. Σκεφθήκαμε, βάλαμε ένα πρόγραμμα να φτάσουμε στην Ελλάδα, [...] ήμασταν αρκετές Ελληνίδες [...] Είχαμε το φόβο... και μάλιστα στη Γιουγκοσλαβία... οι Εβραίοι της Γιουγκοσλαβίας δεν είχαν σπίτια, μόλις είχαν γυρίσει από τα βουνά, δεν είχαν ακόμη ούτε στρώματα και δεν είχαν να μας φιλοξενήσουν’.

Είναι βέβαιο ότι το τέλος του πολέμου δεν σήμαινε το τέλος των δεινών για τους ελάχιστους επιζώντες. ‘Εβραίος’, γράφει ο Ζαν Αμερύ, ‘σήμανε αποδοχή της θανατικής ποινής η οποία είχε επιβληθεί ως συνέπεια μιας πανανθρώπινης ετυμηγορίας’.

Στην Πολωνία και στην Ουκρανία, μόλις που είχαν αρχίσει να έρχονται στο φως οι μαζικοί τάφοι των Εβραίων, εκδηλώθηκαν αντισημιτικές ταραχές. Ακόμη και στην Ολλανδία ‘ανέκυψε ξάφνου εβραϊκό πρόβλημα’. ‘Στη Γαλλία, όταν οι επιζώντες γύρισαν και διεκδικούσαν τις κατοικίες τους, άκουγες απλές νοικοκυρές να λένε, σε ένα αλλόκοτο ξέσπασμα δυσαρέσκειας: ‘Κοίτα τους, ξανάρχονται. Δεν τους σκότωσαν λοιπόν όλους’.

Και η Φλώρα Μιχαέλ από τη Θεσσαλονίκη, όταν με την οικογένειά της γύρισε από το Μπέργκεν-Μπέλσεν και αναζήτησαν τα πράγματα που είχαν δώσει για φύλαξη σε έναν γείτονα, θυμάται ότι ο πατέρας της έλαβε την απάντηση: ‘γιατί μου ‘τυχε εμένα να γυρίσεις;’

Είναι βέβαιο ότι για τους επιζώντες από τα στρατόπεδα, συνεχιζόταν η ανασφάλεια, αλλά και η αίσθηση της απόλυτης περιφρόνησης και εκμηδένισης του ανθρώπινου προσώπου. Και συνεχιζόταν το μαρτύριο των αναμνήσεων, και της φρίκης μπροστά στο μη-περιγράψιμο της ακραίας βίας, που κανείς δεν μπορούσε να εξηγήσει.

Ο Μαρσέλ Νατζαρή, που δούλεψε στο ζόντερκομμάντο, δηλαδή το κομμάντο των κρεματορίων, γράφει στο συγκλονιστικό *Χρονικό* του, (επιμ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, εκδ. Ετς Αχαΐμ, Θεσσαλονίκη 1992) σχολιάζοντας τη στάση των

Γερμανών, την ώρα που έβλεπαν από ένα παραθυράκι τους Εβραίους ομήρους να πεθαίνουν στον θάλαμο αερίων από ασφυξία, με τις λέξεις: 'Οι Γερμανοί γελούσαν. Γιατί γελούσαν;'

Έχω διαβάσει άπειρες φορές αυτή την φράση, και την ερώτηση που απευθύνει στον αναγνώστη: 'Γιατί γελούσαν;'. Κι έχω πάντα την αίσθηση ότι διατυπώνοντας αυτή την ερώτηση ο Νατζαρή είναι σαν να μου ζητάει όχι απλά μian απάντηση, αλλά κάτι διαφορετικό: την συμμετοχή μου, τη συμ-μαρτυρία μου στην ταφική τελετουργία που δεν έγινε.

Κι εδώ ακριβώς νομίζω ότι αγγίζουμε ένα από τα λεπτότερα και σημαντικότερα ζητήματα σχετικά με τις μαρτυρίες των επιζώντων. Η πράξη της αφήγησης δεν έχει μόνο την αξία του ιστορικού ντοκουμέντου, αλλά είναι ένας τρόπος να ξεπεράσουν οι επιζώντες μια κατάσταση στην οποία βρέθηκαν εντελώς μόνοι, αβοήθητοι, εκτός κόσμου. Την τρομερή ψυχική βάσανο αυτής της κατάστασης τη διαβάζουμε στο βιβλίο του Ιώβ:

‘Εάν γαρ άνθρωπος καταβή εις Άδην, ουκέτι μη αναβή, ουδ’ ου μη επιστρέψη έτι εις τον ίδιον οίκον, ουδ’ ου μη επιγνώ αυτόν έτι ο τόπος αυτού (Αν ο άνθρωπος κατεβει στον Άδη, δεν ξαναρχεται ποτέ πίσω, μήτε γυρίζει στο δικό του σπίτι, κι ο τόπος ακόμη τον βλέπει σαν ξένο)’. (Ιώβ, 7, 9-10)

Σ’ αυτήν ακριβώς την κατάσταση, το θύμα ενός ακραίου διωγμού χρειάζεται να ξαναμπει στην ανθρώπινη κοινότητα. Κι ένας τρόπος είναι να μιλήσει. Ο Ιώβ συνεχίζει στο ίδιο χωρίο:

‘ατάρ ουν ουδέ εγώ φείσομαι τω στόματί μου, λαλήσω εν ανάγκη ων, ανοίξω πικρίαν ψυχής μου συνεχόμενος (Για τούτο δεν θα συγκρατήσω το στόμα μου, θα μιλήσω, γιατί είμαι σε ανάγκη, να βγάλω την πικρία της ψυχής μου)’.

Πιστεύω πως η μαρτυρία είναι πρώτα από όλα μια έκκληση για συμ-μαρτυρία, για συμμετοχή στο πένθος του Άλλου, ίσως ακόμη και για μια επανάληψη του τελετουργικού ενός πένθους που έμεινε ατελές, αδικαίωτο. Αυτή η έκκληση των επιζώντων για τη συμ-μαρτυρία του άλλου άρχισε αμέσως μετά τον πόλεμο, και δεν αληθεύει ότι άργησαν να μιλήσουν –όπως έχει υποστηριχθεί. Το ζήτημα ήταν αν και οι άλλοι ήθελαν να τους ακούσουν.

Είναι πολλοί αυτοί που έγραψαν και δημοσίεψαν μαρτυρίες αμέσως μετά τον πόλεμο, όπως ο Μάρκος Ναχόν, ο Ισαάκ Ματαράσσο, –θυμίζω και τον Πρίμο Λέβι– όμως τα βιβλία τους πέρασαν απαρατήρητα. Άλλοι, όπως ο Μαρσέλ Νατζαρή, κράτησαν τα χειρόγραφα στο συρτάρι, κρίνοντας ίσως ότι δεν είναι η κατάλληλη στιγμή, όσο κρατούσε η περίοδος του εμφυλίου. Ας μην ξεχνούμε ότι τότε πολλοί Εβραίοι αντάρτες διώχθηκαν και βρέθηκαν στη Μακρόνησο. Η πολιτική της μνήμης κράτησε την ιδιαιτερότητα της γενοκτονίας των Εβραίων στη σιωπή. Η Θεσσαλονίκη, πόλη του δράματος μιας παμπάλαιης εβραϊκής κοινότητας που καταστράφηκε ολοσχερώς, επί πολλές δεκαετίες έμοιαζε να αρνείται επίμονα να γίνει ένας τόπος μνήμης. Η μνήμη έμενε εγκλωβισμένη στη μικρή ομάδα των οικογενειών των θυμάτων. Το πένθος έμεινε κι αυτό εγκλωβισμένο.

Αυτή την πολιτική της σιωπής, ελάχιστα βιβλία τη διέκοψαν. Στη δεκαετία του '50 δημοσιεύτηκε το βιβλίο με προφορικές μαρτυρίες της Μίριαμ Νόβιτς. Το 1974 μεταφράστηκε στα ελληνικά η μαρτυρία του Αλβέρτου Μενασέ. Τέλος το 1976,

μεταφράστηκε στα ελληνικά το σπουδαίο βιβλίο των ιστορικών Ιωσήφ Νεχαμά και Μιχαήλ Μόλχο *In Memoriam*, μια συνοπτική παρουσίαση της ιστορίας των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, και της καταστροφής τους. Όμως τα βιβλία αυτά ποτέ δεν κυκλοφόρησαν στο ευρύτερο κοινό. Ήσαν εκτός εμπορίου, και μπορούσε κανείς να τα βρει αποκλειστικά στα γραφεία της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης.

Η προσπάθεια της δημοσίευσης των μαρτυριών Ελλήνων Εβραίων από το Ολοκαύτωμα άρχισε ουσιαστικά το 1990. Έτσι ήρθαν στο φως ζητήματα που δεν αφορούσαν μόνο την ναζιστική πολιτική του θανάτου αλλά και την ισχυρή προσπάθεια των εκτοπισμένων για αντίσταση και επιβίωση, και σ' αυτό βοήθησε σημαντικά η συνοχή ανάμεσα στις εθνικές ομάδες.

Η συνοχή της ελληνική ομάδας ήταν αξιοθαύμαστη, κάτι που αναφέρει μάλιστα και ο Πρίμο Λέβι. Θέλω να τονίσω ότι η ταυτότητα που προέβαλαν οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης στις μαρτυρίες τους, δεν είναι η σεφαραδίτικη, αλλά η ελληνική. Στο χειρόγραφο που έγραψε το 1944 ο Μαρσέλ Νατζαρή και έκρυψε τον περίβολο του Άουσβιτς γράφει ότι διώκεται λόγω του εβραϊκού του θρησκευματος, και δεν χρησιμοποιεί τον όρο εβραϊκό έθνος, λαός ή φυλή. Εκφράζει τη χαρά του γιατί 'η Ελλάδα μας ελευθερώθηκε' και δηλώνει ότι οι τελευταίες του λέξεις θα είναι 'Ζήτω η Ελλάς'. Ο Λεόν Περαχιά υπερηφανεύεται επίσης για την ελληνική του ταυτότητα και για τα διδάγματα από την ένδοξη ελληνική ιστορία. Την έμφαση στην ελληνική ταυτότητα τη συναντάμε συνεχώς στις προφορικές μαρτυρίες. Ο Πέπο Καρασσο ερωτήθηκε στα στρατόπεδα την Ουγγαρέζα Εύα και άρχισε μεταξύ τους ένα ειδύλλιο –τους έλεγαν Ρωμαίο και Ιουλιέτα. Η Εύα λέει ότι πάντα ήθελε να γνωρίσει έναν Έλληνα, γιατί θαύμαζε από μικρή την αρχαία ελληνική μυθολογία. Το ειδύλλιο μετά την απελευθέρωση, κατέληξε σε γάμο, εδώ, στη Θεσσαλονίκη.

Ένα δεύτερο στοιχείο συνοχής της ελληνικής ομάδας ήταν η ελληνική γλώσσα, που η εκμάθησή της είχε γίνει υποχρεωτική μετά το 1932. Είναι χαρακτηριστικό ότι στα στρατόπεδα οι Έλληνες Εβραίοι μετάφρασαν στα ελληνικά τα τραγούδια που πριν τραγουδούσαν σε γλώσσα ισπανοεβραϊκή, ενώ πολλά από τα τραγούδια που έφτιαξαν ειδικά για τα στρατόπεδα ήσαν σε μουσική ελληνικών δημοτικών ή ρεμπέτικων τραγουδιών. Λέει ο Λεόν Χαγουέλ:

‘Τα τραγούδια του στρατοπέδου ήταν στην ελληνική που τη μιλούσαμε περισσότερο στα στρατόπεδα γιατί νιώθαμε ξενιτεμένοι. Αυτό συνέβαινε και με πολλούς Εβραίους της Θεσσαλονίκης, που όταν βρίσκονται στο εξωτερικό μιλούν ελληνικά. Η γλώσσα η ελληνική είναι ο δεσμός με την πατρίδα σου που νοσταλγείς’.

Θα τελειώσω με μια από τις λιγότερο γνωστές σελίδες από τη ζωή των Ελλήνων Εβραίων στα στρατόπεδα, την εξέγερση στο Άουσβιτς λίγο πριν από την απελευθέρωση, που είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή ενός από τα πέντα κρεματόρια, και έκτοτε την υπολειψή των άλλων.

Πριν από δύο χρόνια περίπου το Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών παρουσίασε μέσω της Διευθύντριας του αρχείου το ΥΠΕΞ, Φωτεινή Τομαή, ένα ντοκιμαντέρ στο οποίο γινόταν αναφορά στην εξέγερση των Ελλήνων Εβραίων στο Άουσβιτς, με πάρα πολλά λάθη και ανακρίβειες

Η δικές μας πηγές είναι το *Χρονικό* του Μαρσέλ Νατζαρή, ενός από τους ελάχιστους που επέζησαν από τα ειδικά κομάντο των κρεματορίων, και οι προφορικές μαρτυρίες του Σλόμο Βενέτσια και πολλών άλλων. Τις πηγές αυτές

συγκρίναμε με ανάλογες από την ξένη βιβλιογραφία. Η εξέγερση σχεδιάστηκε από Πολωνούς και Έλληνες κρατούμενους. Όμως η ελληνική συμμετοχή αποσιωπάται στις μελέτες των Josef Garlinski και Reuben Ainsztein.

Ο Νατζαρή ήταν ένας από τους οργανωτές της εξέγερσης, και πληροφορίες δίνουν οι Βενιαμίν Καπόν, Ανριέτα Μόλχο, Σάρα Μπενφοράδο, Λίνα Περαχιά, Λεόν Περαχιά, Στέλα Ναχούμ, Παλόμπα Φλωρεντίν, Ραχήλ Μπουρλά. Όλοι αυτοί δίνουν ονόματα κάποιων γνωστών τους, και επικαλούνται κάποιες έγκυρες πηγές. Πολλοί άκουσαν την ιστορία από τον ίδιο τον Νατζαρή. Άλλοι από άλλους. Πολλές γυναίκες δούλευαν στο κομάντο Καναδά, και είχαν πληροφορηθεί για το σχέδιο από ένα μήνυμα που κατόρθωσε να στείλει ο Νατζαρή στην ξαδελφή του Σαρίκα. Τα στοιχεία για την οργάνωση της εξέγερσης που δίνει ο Νατζαρή μπορούν να θεωρηθούν αξιόπιστα, γιατί συμπίπτουν με αυτά που δίνει ο Hermann Langbein, στην ειδική μελέτη του, μετά από έρευνα σε μια τεράστια βιβλιογραφία μαρτυριών σε πολλές γλώσσες.

Σύμφωνα με τον Langbein ήσαν ο Ρώσος κάμπο Kaminski και δύο Έλληνες, εκ των οποίων ο ένας ονομαζόταν Ερρέρα ή Ερρέϊρα, γνωστός για το ταλέντο του στο τραγούδι. Κατά τον Νατζαρή ήσαν και άλλοι, οι Έλληνες Εβραίοι αξιωματικοί που πολέμησαν στην Αλβανία, ο ίδιος που ως αντάρτης γνώριζε τις συνωμοτικές πρακτικές, ήσαν οι φίλοι του Σαμ Καράσσο, Βίκος Μπρούδο, Μωύς Αρόν, Ιζάκ Μπαρούχ. Ήταν επίσης ο Γιομτώβ Γιακοέλ, που είχε συνεργαστεί με το ΕΑΜ για την απαγωγή του ραβίνου Μπαρτζιλιά.

Γράφει ο Νατζαρή: 'Οι Έλληνες ήμασταν αποφασισμένοι να βάλουμε φωτιά και να καούμε μαζί με το κρεματόριο, όμως οι Πολωνοί, ειδικώς ο Όλερ και ο Στράσενβόγκελ επέμεναν να μην κάνουμε τίποτε απολύτως, διότι όλα θα ήταν μάταια. Υποκύψαμε μετά, λόγω ότι ήταν οι περισσότεροι'. Τελικά καταστράφηκε μόνο το κρεματόριο III. Ο Νατζαρή σώθηκε γιατί βρισκόταν στο κρεματόριο II. Οι Έλληνες που ήσαν στο κρεματόριο I, είδαν τη φωτιά και αποφάσισαν μια ηρωϊκή έξοδο.

Ιδού πώς καταλήγει:

'Όλοι, όσοι εξήλθαν από το κρεματόριο I, πέσανε όλοι, και έστω δια λίγα λεπτά ευρέθησαν ελεύθεροι. Μεταξύ άλλων ήταν και ο Σαμ Καράσσο, ο Τζάκο και πολλοί άλλοι [...] Είχαν φανεί όλοι τους πραγματικοί ήρωες. Σκεφτήκαν, καλύτερα να σκοτωθούν έξω, παρά ολίγον αργότερον, εντός του δωματίου. [...] Απογραφή. Είχαν μείνει μόνο 200, εκ των οποίων οι 26 Έλληνες [...] Οι Πολωνοί που δούλευαν στο κρεματόριο IV έδειξαν τη χειρότερη διαγωγή που μπορούσαν να δείξουν. Μπορούσαν κάλλιστα να βοηθήσουν και αυτοί στο έργο αυτό και συνάμα να μας ειδοποιήσουν, διότι είχαν τον τρόπο, αλλά προτίμησαν να συνεχίσουν το μακάβριον έργο τους για να πεθάνουν έστω και μιαν ώρα αργότερον'.

Αυτό όμως που κυρίως ενδιαφέρει, πέρα από την έριδα Ελλήνων και Πολωνών, είναι εντελώς διαφορετικής τάξεως. Ενδιαφέρει ο συναισθηματικός αντίκτυπος που είχε η ελληνική συμμετοχή στην εξέγερση στους Έλληνες επιζώντες. Όλοι όσοι ερωτώνται, την αναφέρουν ως ένα ιδιαίτερης σημασίας κατόρθωμα. Αφηγούνται λεπτομέρειες που ίσως δεν τις έζησαν ακριβώς έτσι, αλλά η εικόνα που έχουν κατασκευάσει δείχνει ότι η εξέγερση έπαιξε σημαντικό ρόλο στην μετέπειτα ζωή τους, ως μια πράξη ηρωισμού, την οποία συνδέουν με την ελληνική τους ταυτότητα.

Στη μαρτυρία του Νατζαρή, οι συνδηλώσεις της λέξης 'έξοδος' δεν παραπέμπουν στο βιβλικό θέμα της Εξόδου αλλά σε περιστατικά της πρόσφατης ελληνικής ιστορίας κατά την επανάσταση του 1821, όπως η έξοδος των πολιορκημένων στο Μεσολόγγι.

Η Ανριέτα Μόλχο δούλευε στο κομάντο Βίμπεραϊ, κοντά στα κρεματόρια. Έμαθε για την εξέγερση από μήνυμα του Ούγκο Βενέζια. Θυμάται:

Ύψωσαν την ελληνική σημαία στο στρατόπεδο και πέθαναν τραγουδώντας τον ελληνικό εθνικό ύμνο. Όλα αυτά εμείς τα ακούσαμε γιατί ήμασταν πολύ κοντά. Μας φώναζαν τα ονόματά τους. Τον Ούγκο Βενέζια τον γνώριζα και προπολεμικά, γι' αυτό θυμάμαι το όνομά του. Ήταν δώδεκα περίπου Ελληνοεβραίοι, από το Ζόντερ κομάντο, που προσπάθησαν να ανατινάξουν ένα κρεματόριο. μετά πήγαν στα συρματοπλέγματα και τότε τους πυροβόλησαν και πέθαναν με τον εθνικό μας ύμνο'.

Είναι βέβαιο ότι η εξέγερση τόνωσε τρομερά το ηθικών των Ελλήνων κρατουμένων. Όμως αυτή η 'ηρωϊκή' ανάμνηση της εξέγερσης τούς προσέφερε σημαντικότερη βοήθεια μετά, στην κατ' εξοχήν δύσκολη φάση μιας νέας ανάγκης ανασυγκρότησης της ταυτότητας, μετά την απελευθέρωση, σε μια Θεσσαλονίκη όπου όλα θύμιζαν την καταστροφή, στην κατάσταση του συνεχούς πένθους στην οποία βρέθηκαν, και μέσα σε έναν κόσμο συμπολιτών που μιλούσαν και ενδιαφέρονταν για άλλα ζητήματα, για άλλα πένθη.

Οι μαρτυρίες των επιζώντων Ελλήνων Εβραίων από το Άουσβιτς μπορούν να διαβαστούν με πολλούς τρόπους, και όχι μόνο ως ιστορικά ντοκουμέντα. Από τις φωνές τους μπορούμε να μάθουμε όχι μόνο για τη φρίκη, αλλά και για την ελπίδα τους να τους ακούσουμε εμείς, να γίνουμε συμ-μάρτυρες. Οι μαρτυρίες, ντοκουμέντα της ανθρώπινης βασάνου, μπορούν να μας ανοίξουν το δρόμο για να μοιραστούμε ένα πένθος που αφορά όχι μόνο μια ανθρώπινη ομάδα αλλά ολόκληρο τον δυτικό πολιτισμό.